

М. К. Іваннікова
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРИЧНИХ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ
В НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧІ
ЗАСАДИ, ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту української книги Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ВІК) – спеціалізований фонд постійного зберігання, де містяться рідкісні та стародавні іноземні й вітчизняні видання XVI – першої чверті XX ст. регіонального, загальнонаціонального та світового значення. Книжковий фонд відділу є складовою частиною книжкового фонду НБУВ і на сьогоднішній день налічує понад 890 тис. од. зб.

Фонд відділу складається з трьох частин: діючого фонду, фонду нових надходжень та підручної бібліотеки. Підручний фонд комплектується із сучасних енциклопедій, словників, бібліографічних та інших довідкових видань, наукових досліджень за напрямками знань, представлених у фондах ВІК.

Серед основних користувачів – історики, культурологи, філологи, мистецтвознавці, музейні та архівні працівники, краєзнавці, книгознавці, бібліотекознавці, педагоги, діячі мистецтв.

У фондах відділу зосереджено зібрання – як історично сформовані протягом XVIII–XX ст., так і штучно створені за певною колекційною ознакою, зокрема, зібрання світської та духовної періодики XIX – початку XX ст. Усі ці фонди лише нещодавно стали об'єктом книгознавчого дослідження, коли в українському суспільстві з'явився значний інтерес до книжкової спадщини минулого. Впродовж усього XX ст. ці фонди вважалися неактуальними у бібліотекознавчих проблематиках і бібліотечному обслуговуван-

ні, і хоча вони й не були закритими для читачів, і ними постійно користувалися, фактично знаходилися у стані консервації для ґрунтовних книгознавчих досліджень. Фонди відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій й сьогодні є джерельною базою для дослідників в галузі книгознавства, бібліотекознавства, мовознавства, історії, літературознавства, релігієзнавства.

У науковій тематиці НБУВ проблема комплексного дослідження цих фондів почала розроблятися лише 15–20 років тому, і нині тут сформувалася сучасна школа історико-книгознавчих досліджень бібліотечних історичних зібрань та колекцій як окремого наукового об'єкта в аспектах історії створення, походження, розвитку складу і змісту під час перебування у власника та після передачі на державне зберігання, долі окремих ретроспективних зібрань в контексті історії науки, просвіти, культурного розвитку України. Ці дослідження започатковані в 80-х роках минулого століття працями Є.О. Колесник, П.А. Сотниченка, І.Г. Шовкопляса, М.А. Шамрай, які розкривали загалом зміст і склад фондів історичних колекцій та зібрань.

У 90-х роках прийшла нова генерація дослідників, які в нових умовах незалежності та деідеологізації суспільства змогли присвятити свої студії книжковим колекціям НБУВ, почали працювати над розвитком методологічного апарату книгознавчих досліджень, ґрунтовно опрацювали певні питання історії колекцій та зібрань, рідкісних та цінних видань і тим створили окремий науковий напрям історії книги в Україні. Серед них такі вчені, як Н.П. Бондар, Т.О. Борисенко, С.О. Булатова, Г.І. Ковальчук, Л.М. Дениско, П.В. Голобуцький, Л.М. Гутник, І.А. Сергеева, І.О. Ціборовська-Римарович, Є.В. Рукавіцина-Гордієвська, М.А. Шамрай, Т.Є. Мяскова, Г.М. Юхимець, О.М. Донець, Н.Ю. Белічко, О.М. Дзюба, Р.С. Кириченко, М.А. Стельмашева, Т.А. Галькевич, Д.Д. Фоменко та ін.

Безпосередньо вивчали книжкові колекції польських магнатів Яблоновських – С.О. Булатова, роду Шодуарів – Є.А. Біленький; книжкові зібрання Б.Д. Грінченка – Н.М. Зубкова, митрополита Євгенія Болховітінова – Є.В. Рукавіцина-Гордієвська; приватну книгозбірню історика церкви М.І. Петрова – С.В. Сохань; колекційні зібрання польських родів Мнішків, Мікошевських, Потоцьких – І.О. Ціборовська-Римарович; книжкове зібрання барона Ф.І. Штейнгеля – Н.Р. Миронець; бібліотеку Київського університету св. Володимира – Т.Є. Мяскова; бібліотеку Київської духовної академії –

Л.М. Дениско; книжкове зібрання Волинського музею у Житомирі – С.М. Міщук; нотну колекцію О.К. Розумовського – Л.В. Івченко; колекцію польського короля Станіслава Августа – Х. Ласкаржевська, бібліотеку Хрептовичів – П.В. Голобуцький, В.Ю. Соколов; колекцію А.Ю. Кримського – Е.Г. Циганкова; бібліотеку Вишневецького замку – І.О. Ціборовська-Римарович, бібліотеку О.З. Попельницького – Л.М. Дениско.

У статтях та монографіях, присвячених історично сформованим чи штучно утвореним колекційним зібранням, що на період вивчення знаходилися в НБУВ, було порушено низку питань щодо основних напрямів та конкретних форм дослідження колекцій та зібрань.

Теоретичні засади дослідження книжкових фондів, спроби загальної класифікації бібліотечних історико-культурних фондів, основних принципів описування, методичного підґрунтя книгознавчих студій належать Л.А. Дубровиній, Л.В. Мусі, Л.В. Лисенко. У цих працях обґрунтовано необхідність комплексного вивчення колекцій та зібрань як самостійного історико-культурного об'єкта, а також закладено основи бібліотекознавчого та книгознавчого аналізу, розкрито важливість теоретичного осмислення проблеми з позицій книгознавства та історії книги в Україні, практичного реєстраційного, спеціального та службового опису. Створення методики наукового опису, бібліотечно-культурологічної класифікації цих фондів з метою державної реєстрації як культурного надбання, наукового вивчення, опрацювання методів та прийомів наукового опису історичних колекційних фондів та ефективної роботи з ними були предметом дослідження Л.В. Лисенко. Бібліотечні колекції та зібрання розглядалися як об'єкт джерелознавчого та археографічного опису на базі історико-культурних фондів НБУВ, які репрезентують широкий спектр колекцій та зібрань за походженням, змістом і складом, з метою створення уніфікованих засад їхнього опису та обліку у формі заголовка.

Разом з тим предметна галузь історико-книгознавчих досліджень лише починає розвиватися. На часі опрацювання як теоретичних, так і науково-практичних питань історії книги, бібліотек, збірок, зокрема питань книгознавчої системної бібліотечно-книгознавчої класифікації історико-культурних фондів, які ввібрали в себе весь спектр соціального розмаїття як за складом і змістом, так і за походженням.

Важлива категорія – **власники** зібрань та колекцій – як окремі визначні державні, громадські та культурні діячі, науковці, митці, фахівці різних сфер людської діяльності, представники різних верств населення, так і соціальні інституції, установи та організації. Поміж останніх важливо започаткувати дослідження щодо ролі у формуванні історичних книгозбірень світських та духовних навчальних закладів XVIII – початку XX ст.: гімназій, шкіл, колегій, інститутів, університетів, академій, семінарій, а також монастирів. Походження зібрання та колекції потребує і окремих специфічних методів опрацювання у кожному конкретному випадку.

Інше питання – **склад і зміст зібрань** та колекцій. В складі книжкових колекцій та зібрань зосереджена вся духована спадщина людства, джерельна база, що ще не була комплексно вивчена. Вона містить найрізноманітніші видання для вивчення політичного, економічного, господарського, культурного, наукового, громадського життя України, Польщі, Литви, Білорусії, Росії та інших країн, перш за все, Європи. Це окрема ланка теорії та методології бібліотечних наук, де мають поєднатися методи загальноісторичного, культурологічного та спеціального бібліотекознавчого, бібліографознавчого та книгознавчого аналізу.

Історико-книгознавчі **реконструкція** та спеціальне вивчення значних за обсягом розпорошених або частково розпорошених книжкових зібрань (якщо не фізично, так віртуально – в наукових каталогах та довідкових працях) – малодосліджена ланка історичного книгознавства та сучасного бібліотекознавства, що потребує значної уваги,

Комплексне вивчення історії колекцій і зібрань неможливе без складання **облікових документів, паспортів і наукових каталогів**, бібліотечно-бібліографічного та книгознавчого опрацювання історичних книжкових колекцій, укладання довідників (зокрема, нині проводяться роботи із створення Путівника „Бібліотечні зібрання та історичні колекції НБУВ”, бібліографічного покажчика „Франкомовні довідково-бібліографічні видання у фондах НБУВ”), які є основною темою наукових досліджень ВІК.

На початку 90-х років XX ст. у відділі було здійснено комплекс робіт зі складання довідок та паспортів на колекції та зібрання НБУВ. Створення відповідних типів паспортів дозволило не лише організувати облік колекцій і зібрань, а й розкрити історико-культурні фонди, окреслити перспективи роботи з ними з метою залу-

чення до наукового обігу цінного джерелознавчого матеріалу. В результаті опису бібліотечних ретроспективних книжкових колекційних фондів виникли три типи паспортів: реєстраційний, інформаційний та службовий. Паралельно у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника створено окремий науково-дослідний підрозділ, співробітники якого займаються лише складанням найповніших паспортів на всі фонди, в яких буде відображено історію і склад колекцій (зібрань, бібліотек, фондів і т.д.). У подальшій перспективі слід перевести науково-довідковий апарат на електронні носії, розпочати роботи із створення електронного каталогу.

Сьогодні наукові дослідження фондів ведуться у двох напрямках. Перший (найбільш розроблений): розкриття фонду через реконструкцію (репертуар, тематична та мовна характеристика; книгознавчий аналіз складу бібліотечних рукописних каталогів та інвентарів, їх археографічний опис; визначення ступеню розпорошеності бібліотеки). Другий – дослідження окремих складових книжкової пам'ятки поза межами конкретної колекції. Йдеться про створення спеціальних картотек екслібрисів та суперекслібрисів, видавничих марок, організації структури книги, титулів, оправи, паперу, записів, провенієнції, архітектури книжки тощо. Усе це є суто книгознавчими об'єктами ретроспективного аналізу історії книги.

На данному етапі роботи із спеціалізованими фондами перед відділом стоять такі завдання:

- удосконалення системи науково-довідкового апарату на спеціалізовані фонди бібліотеки, що розкриває їх склад, змістове наповнення та кількість;
- реконструкція та встановлення з максимальною повнотою складу втрачених історико-культурних фондів;
- включення цінних колекційних фондів (книжкових зібрань та колекцій, архівів, особистих бібліотек діячів науки та культури) до Державного реєстру “Книжкові пам'ятки України”;
- вирішення питання класифікації історико-культурних книжкових фондів, яке вважається обов'язковим при вивченні та здійсненні пошуку необхідних відомостей з джерельної бази – колекційних фондів НБУВ.

Стосовно останнього завдання, необхідно дати уточнення, що на початковому етапі пропонується класифікувати історико-культурні фонди НБУВ на внутрішньобібліотечному рівні, насамперед, для виявлення та організації історично сформованих та штучно

утворених зібрань у межах НБУВ; по-друге, виокремити незалежні комплекси та встановити споріднені документальні масиви, що дасть змогу вивчити їх з максимальною повнотою в комплексі як цінне історичне джерело; а також ввести до наукового обігу реконструйовані зібрання та колекції.

Згруповані в бібліотечні колекції та зібрання ретроспективні фонди й історичні бібліотеки вимагають виділення методів та принципів щодо їх вивчення та аналізу як самостійного історично утвореного об'єкта дослідження різних історико-книгознавчих дисциплін. Мова йде про системний підхід до вивчення спеціалізованих фондів, що зосереджені у НБУВ.

Головною метою при складанні **наукового опису** колекцій та зібрань є висококваліфіковане дослідження та вивчення спеціалізованих фондів НБУВ при участі в роботі великої кількості науковців. Високі вимоги до наукового опису пов'язані з тим, що проведення такої роботи дасть можливість на цих дослідженнях розвинути нові, а в такому разі питання надійності та комплексності стають тим більш актуальними. Справа ускладнюється не тільки браком часу, але й недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів порівняно з обсягом матеріалу. Вихід із такого становища співробітники, які працюють із спеціалізованими фондами, вбачають у створенні паспортної системи на книжкові колекції та укладанні наукового каталогу на спеціалізовані фонди з метою подачі користувачу якомога детальнішої книгознавчої інформації про колекції НБУВ.

Практична робота з колекціями має розгортатися як перший етап у сфері емпіричного аналізу матеріалу для з'ясування стану колекції за такими категоріями: власники бібліотеки, біографічні та просографічні дослідження; склад і зміст фонду на рівні бібліографічних показників; науково-довідковий апарат колекцій та зібрань – наявність та аналіз рукописних каталогів і старих "інвентарів"; "розшифровка" старих шифрів книгозбірні, з'ясування долі колекції та її частин; дослідження провенієнцій та маргінальних записів, виявлення рідкісних та цінних видань, створення наукових каталогів на ці книжки.

Пріоритетними напрямками роботи та завданнями відділу бібліотечних зібрань й історичних колекцій нині є упорядкування зібрань, організація книжкових колекцій (йдеться, насамперед, про виокремлення колекцій в межах великих зібрань – наприклад, зібрання баронів Шодуарів з бібліотеки Волинського губерньського

комітету); оптимізація режимів зберігання і використання книжкових пам'яток (підготовка факсимільних видань окремих пам'яток з науковими коментарями); популяризація зібрань, забезпечення сучасного наукового рівня роботи з розкриття колекцій. Дослідження теми дозволяє розвивати історико-книгознавчі методи з позицій нового знання, розробляти методи залучення цих книжкових надбань до наукового обігу.

Співробітники відділу проводять активну роботу з вивчення історії, складу і змісту колекцій і зібрань і за результатами досліджень складають сучасні облікові документи та каталоги (Л.В. Лисенко, М.С. Рубльова, І.С. Шекера, Л.М. Деменко). Над реконструкцією колекцій та зібрань та науковим описом колекцій працюють І.С. Шекера (монастирські бібліотеки), Т.Є. Мяскова (колекція Хрептовичів); О.С. Рабчун (родова колекція Урбановських-Стажинських). Наукове опрацювання франкомовних довідково-бібліографічних видань у фондах НБУВ здійснюють М.А. Стельмашева, А.М. Беба. Дослідженням видавничих знаків займається Н.Г. Кривольченко. Весь колектив науковців також бере участь в укладанні описових статей для Путівника по бібліотечних зібраннях та історичних колекціях НБУВ.

Отже, необхідно наголосити на тому, що й досі в Україні немає узагальнюючого дослідження в галузі історії книги, бібліотечних колекцій та зібрань. Здійснене на базі спеціалізованих фондів НБУВ, воно може стати своєрідним книгознавчим підґрунтям з вивчення книги як духовної та матеріальної спадщини в галузі книжкової культури, а також закласти підвалини для подальшого розвитку теорії та практики книгознавства.